

نسخ خطی نفیس و اهمیت آنها در حافظه جهانی

سوسن اصیلی (کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران)

در مجموعه میراث مکتوب ایران نسخه‌های خطی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. بخش اعظم تحول اندیشه‌ای پیشینیان ما از طریق این نسخه‌ها به دست ما رسیده است. اشیاء و بناهای تاریخی بخش محدودی از آثار به جای مانده از گذشته است و با وجود اینکه از طریق این آثار نیز می‌توان به اندیشه‌های پیشینیان پی برد اما روشن است که متفکران و اندیشمندان و ادبا افکار خود را در قالب نوشته‌هایشان ابراز می‌کرده‌اند. بنابراین حفظ و شناسایی و معرفی این آثار می‌تواند نسل امروز و فردا را از سیر تحول اندیشه در تمدن ایرانی آگاه کرده و نوعی خودشناسی را ایجاد نماید. تلاش برای ثبت جهانی این آثار نیز به همین ترتیب موجب خودشناسی و نیز معرفی فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی در سراسر جهان خواهد شد.

گرچه هر نسخه خطی به تنهایی منحصر بوده و دارای ویژگیهای مخصوص به خود است و هیچ‌گاه نمی‌توان ادعا کرد که دو نسخه کاملاً با یکدیگر یکسان هستند اما به هر حال نسخه‌های موجود به لحاظ ارزش و اعتبار دارای درجات متفاوتی هستند. برخی از نسخه‌ها از ارزش و اهمیت بیشتری برخوردارند و برخی نیز اعتبار کمتری دارند.

نسخه‌های خطی به اعتبار برخی ویژگیها با عنوان نسخه نفیس شناخته می‌شوند. از آنجایی که معرفی آثار نفیس از مجموعه‌های نسخ خطی هم شانس بیشتری برای پذیرفته شدن در برنامه میراث جهانی را دارند و هم از غنای میراث موجود در ایران خبر می‌دهند لازم است ویژگیهای اساسی نسخ خطی نفیس معرفی شوند.

نسخه‌های اصل

در میان آثاری که در مجموعه‌های نسخ خطی معمولاً از آنها با عنوان نفیس یاد می‌شود نسخ اصل از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. نسخه اصل نسخه‌ای است که یا به خط مؤلف باشد و یا به نظر و تأیید او رسیده باشد. نسخه اصل از آن جهت ارزش دارد که دقیقاً نظر مؤلف را منتقل می‌کند بدون دستبرد کاتبان و برداشتهای نسلهای بعدی.

به این اعتبار می‌توان انواعی را برای نسخ اصل قائل شد.

الف) نسخه مسوده: نخستین نسخه یک کتاب که به دست مؤلف آن نوشته می‌شود مسوده نامیده می‌شود. این نسخ معمولاً دارای خط خوردگی و ناخوانا هستند. وقتی مؤلفی کتابش را به خط خود می‌نویسد آن را می‌خواند و بعد برای پاک‌نویس کردن به کاتب می‌سپرده است. البته شکل مسوده‌ها حکایت از میزان تسلط مؤلف بر موضوعی که به آن پرداخته است دارد. هرچه مؤلف بر موضوع خود مسلط‌تر بوده مسوده تمیزتر و کمتر خط خورده تری داشته است. به دلیل اینکه چنین مسوده‌هایی ارزش حفظ کردن داشته هنوز نمونه‌هایی از آنها باقی است. برای نمونه نسخه‌ای از رباب نامه از سلطان ولد که در کتابخانه حالت افندی در ترکیه موجود است. به هر حال نسخه مسوده هر قدر هم خط خورده و ناخوانا باشد مهمترین نسخه یک اثر است و بیش از همه نسخ قابل اعتماد است.

ب) نسخه‌ای که تحت نظارت مؤلف نوشته شده است. پیش از این گفتیم که مؤلف پس از نوشتن نسخه مسود خود آن را برای پاکنویس به کاتب خوش‌خطی می‌سپرده است. به دلیل اینکه پس از اینکار معمولاً نسخه نازیبای مسود را از بین می‌برند باید گفت نسخه نویسنده شده به سفارش مؤلف همان ارزش نسخه اصل را دارد و در واقع با همین عنوان شناخته می‌شود و نخستین نسخه به شمار می‌آید. گاهی ممکن بود بیش از یک نسخه به این ترتیب نوشته شود بنابراین چند نسخه اصل در دست بود. مؤلف این نسخ را می‌دید و اصلاح می‌کرد و کاتب موظف بود اصلاحات را اعمال نماید.

ج) نسخ سماع شده: این نسخه‌ها را کاتب در زمان مؤلف می‌نوشته و برای او خوانده می‌شده و به سمع او می‌رسیده است. مؤلف نیز هر جا لازم می‌دیده به اصلاح متن می‌پرداخته است. این نسخ از معتبرترین نسخه‌های خطی به شمار می‌آیند. نسخ اصل معمولاً از هر نوع آرایه‌ای عاری هستند و بیشتر نسخه‌های ساده و بدون تزیین هستند.

نسخه‌های تزئینی

نسخه‌های تزئینی به لحاظ کار هنری که روی آنها شده است از نفاست برخوردارند. با وجود اینکه عده‌ای عقیده دارند نسخه نفیس فقط باید به نسخی که دارای ضبط دقیق هستند اطلاق شود اما باید گفت کار هنرمندانه یک تذهیب کار و یا یک نقاش و جلد ساز و خطاط نیز قابلیت این را دارد که به یک نسخه خطی جنبه خاص و انحصاری دهد. در اینجا برخی از جنبه‌های آرایه‌ای و تزئینی نسخ خطی که بر اهمیت آنها می‌افزاید و باید مورد توجه قرار گیرد مطرح می‌شود.

الف) خط: امروزه بیش از هر هنرمندی که در آفرینش نسخ خطی نقش داشته است نام کاتبان بر ما روشن است. با وجود اینکه نسخه‌های خطی زیادی در دست است که به دست

خوشنویسی توانا نوشته شده‌اند اما این هنرمند نام خود را ذکر نکرده است. یخش زیادی از زیبایی نسخ تزئینی مرهون دید زیبایی شناس کاتب آن است. کاتب نخستین کسی بوده که به تهیه کتاب دست می‌زده است. وی پس از فراهم آوردن کاغذ و بریدن آن به اندازه قطع کتاب پشت و روی هر کاغذ را مسطر می‌کشیده است یعنی آن را خط‌کشی می‌کرده است و پس از این کار مشغول نوشتن می‌شده است. پس از پایان یافتن نگارش متن، کاتب با قلم و مرکب و رنگ متفاوتی به نوشتن عناوین می‌پرداخت. اگر قرار بود نسخه نقاشی یا تذهیب داشته باشد کاتب با نقاش و مذهب برای مشخص کردن جای تصاویر و یا تذهیبا مشورت می‌کرده است.

(ب) آرایه‌ها: در نسخ خطی به ویژه نسخ فارسی برخی تزئینات به کار رفته است که اگر کار استاد و هنرمندانه باشند می‌توانند ارزش بسیار زیادی به نسخه خطی دهند. برخی از این آرایه‌ها در اینجا شرح داده می‌شوند:

- جدول: خطوطی هندسی است که دورتادور متن کشیده شده است. جدولهای به جای مانده از قرن هفتم و هشتم بسیار ساده بوده‌اند اما از قرن نهم به بعد از آب طلا و رنگهای متنوع برای جدول‌کشی استفاده شده است.

- شمسه: شکل دایره‌ای که دارای نقش یا تذهیب است و معمولاً در آغاز نسخه می‌آید و در وسط آن نام کتاب و مؤلف را می‌نوشته‌اند.

- سرلوح: از قرن هشتم به بعد در صفحه آغاز نسخه شکلی هندسی را که از محراب یا ایوان الهام گرفته شده بود می‌کشیدند. این شکل را سرلوح می‌گویند. سرلوحها معمولاً به رنگهای مختلف هستند. نوع سرلوح و رنگهای به کار رفته در آن می‌تواند روشنگر تاریخ نسخه نیز باشد.

- تذهیب: نقشهای هندسی منظم و با قرینه را می گویند که در نسخه های خطی معمولاً در سرلوحها و یا اطراف کتیبه ها به کار می رفته است. زیباترین تذهیبهایی که بر نسخ خطی اسلامی کشیده شده است تزئین کننده قرآنها بوده اند. قرآنهايي از قرن چهارم هجری به دست آمده است که تذهیب شده اند. در بسیاری از نسخ خطی به تذهیب و تزئین صفحات آغازین اکتفا می شود. اینها صفحاتی هستند که دعا و ستایش و نام کتاب و نام مؤلف بر آنها نوشته شده است.

ج) تصویر: هنوز بر محققان مشخص نیست که از چه زمانی کشیدن تصویر بر نسخ خطی مرسوم شد. اما تصویر سازی بر نسخ خطی در سنتهای کهن ایرانی ریشه دارد. از دوره اشکانیان و ساسانیان تصاویر منقوشی در بناهای تاریخی باقی مانده است و نقاشی ایرانی ادامه همان سنتها است. به طور کلی تصویر سازی بر نسخ خطی در موضوعات گوناگونی صورت می گرفته است که مهمترین آنها نسخ ادبی، پزشکی، طبیعی و نجوم هستند. پس از دوره مغولان نگارگری بر نسخ خطی بیشتر رواج گرفت و در دوره تیموریان مانند دیگر مظاهر نسخه پردازی به اوج شکوفایی خود رسید.

د) جلد: یکی از عواملی که به نسخه اهمیت می دهد جلد آن است. حتی اگر جلد نسخه متعلق خود آن باشد و عوض نشده باشد به دلیل اینکه جلدها ممکن بود بعد ساخته شوند نمی توانند در تعیین دقیق تاریخ نسخه کمک زیادی کنند. اما به لحاظ هنری جلدها گاهی کارهای بسیار برجسته و درخور توجهی هستند. کهنه ساختن یا تعویض جلد همواره در تمدن اسلامی رایج بوده است. بنابراین باید خیلی با دقت با آنها برخورد کرد. در نخستین جلدهای نسخ خطی اسلامی با چسباندن لایه های متعدد کاغذ مقوا درست می کرده اند و روی آن را با چرم م پوشانند. جلدهای چرمی در آغاز ساده بودند ولی بعدها نقوشی بر

روی آنها ضرب می کردند. با پیشرفت جلدسازی ایجاد نقوش زیبا با رنگها متنوع و گاهی با آب طلا نیز مرسوم شد. اوج هنر جلد سازی با ساختن جلدهای معرق و بعد روغنی جلوه گر شد. هنرمندان جلد ساز مانند دیگر هنرمندان اسلامی تمایل زیادی به ثبت نام خود بر آثارشان نداشته اند. بنابراین با وجود تعداد بسیار زیاد نسخ خطی اسلامی شناخته شده معدودی از صحافان را می شناسیم.

مسئله ای که در مورد نسخه های تزئینی مهم است اینکه تهیه چنین نسخی کار آسانی نبوده است. در درجه اول می بایست هنرمندانی زبردست گرد می آمدند و هر یک بخشی از کار را به عهده می گرفت. ضمن اینکه این کار هزینه زیادی داشت و بدون حمایت دربار و بزرگان امکان پذیر نبود. بنابراین مهمترین و مشهورترین هنرمندان این رشته ها عموماً وابسته به دربارها بوده اند.

نهایتاً باید گفت که شناسایی هزاران نسخه خطی موجود با همه ویژگیهای ممتازی که دارند ما را در معرفی بهتر و دقیقتر این میراث کهن یاری خواهد کرد.

منابع

- 1- اصیلي، سوسن: جلد‌هاي داراي رقم؛ تاريخ يا کتبيبه در مجموعه نسخه‌هاي خطي کتابخانه مرکزي و مرکز اسناد دانشگاه تهران. نامه بهارستان. س. 3. ش. 2. پاييز و زمستان 1381. ص 397-406
- 2- بديع، محمد: کتابسازي در ايران. تلاش. ش. 69 (ارديبهشت 1356). ص 42-46
- 3- بياني، مهدي: کتابشناسي کتابهاي خطي. به کوشش حسين محبوبي اردکاني. تهران. انجمن آثار ملي. 1353
- 4- ريشار، فرانسيس: جلوه‌هاي هنر پارسي. ترجمه ع. روحبخشان. تهران. سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد. 1383
- 5- شرودر، هنر کتابسازي در ايران. ترجمه پرويز ناتل خانلري. کتابهاي ماه. ش. 3. ص 80-88
- 6- مايل هروي، نجيب: تاريخ نسخه پردازي و تصحيح انتقادي نسخه‌هاي خطي. تهران. سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد. 1380